

XVI. yüzyıl
Moskova
Metropolitani
Dionysius'un
dinî kıyafeti
(State
Armoury
in the
Moscow
Kremlin,
Moscow 1969,
rs. 74).

temelen yahudi geleneğine göre giyiniyorlardı. Sinagog ve kilisenin birbirinden farklılaşması ve Gentile kilisesinin doğması sonucunda din adamlarının da mahallî dinî kıyafetler giymeye başladığı düşünülebilir. Kilisede din adamlarına ait özel tip kıyafetler ancak V. yüzyıldan sonra ortaya çıkmış ve XII. yüzyılda nihai şeklini alacak tarzda gelişmiştir. Katolik kilisesi II. Vatikan Konsili'nden sonra daha sade bir kıyafete yönelirken Ortodokslar geleneksel tarzlarını bugüne kadar sürdürmüşler, Protestanlar ise daha basit giysileri tercih etmişlerdir. Kiliseye gelen laiklerin özel bir dinî kıyafeti yoktur; yalnızca mümkün olduğu kadar sade giyinmeleri istenmiştir (Matta, 6/25-34; Efesliler'e Mektup, 6/11-17). Kadınların ise kilisede başlarını örttükleri ve takı takmadıkları bilinmektedir (Petrus'un Birinci Mektubu, 3/3-4; Korintoslular'a Birinci Mektup, 11/5, 6).

Katolik rahipler litürji sırasında temel olarak "alb" (uzun kollu, beyaz, ketenden elbise), "amice" (boyunu kuşatan, beyaz ketenden boyunluk), "cincture" (albı bel den saran, beyaz, keten kuşak) ve "chasuble" (bu giysilerin hepsinin üzerine giyilen kolları açık, beyaz, keten, dış giysi) adını alan kıyafetleri giyerler; sol kola maniple (aşağı doğru sarkan ince uzun kuşak) takılır. Diyakosların giydiği dış elbise ise "dalmatic" adını alır. Piskoposlar litürji ve mass dışındaki bazı hizmetlerde (meselâ cenaze) "miter" adını alan başlık giyerler.

Katolik manastırlarındaki elbiseler ise oldukça basittir. Farklılık renklerdeki vurgularla gösterilir. Benedictine manastırlarında giyilen dış giysi siyah iken Fransiskenler'de önceleri gri, daha sonra kahverengi olmuştur. Dominikenler'in dış giysisi siyahtır. Rahibelerin giysileri de aynı sadeliktedir; yalnızca onların başlarını

örtmeleri gerekmektedir. Rahip ve keşişlerin başın tepesini traş etme geleneği İsa'nın başına konulan dikenli tacı temsil eder. "Tonsure" adını alan bu gelenek Ortodokslar'da bugün daha çok saç kısaltılarak icra edilmektedir. Piskoposlar boyunlarına, üzerinde İsa ya da Meryem ikonu bulunan yuvarlak bir madalyon (panagia) takarlar. Bazan litürji sırasında piskoposlar göğüslerinde bir haç taşırlar. Ortodoks rahipler ve piskoposlar âyin sırasında "sticharion" denilen beyaz renkte, ipekten yapılmış dar elbise giyerler; alt düzeydeki görevlilerde bu elbise daha geniştir.

Protestan din adamları XVII. yüzyıldan itibaren geleneksel kıyafetler yerine cübbe giymeyi tercih etmişlerdir. Cübbeler genellikle basit ve siyah renkte uzun kıyafetlerdir. Mormonlar, Christian Scientist ve Seventh day Adventist gibi kiliseler özel giysileri bütünüyle reddederler. Kiliselerde din adamlarının ellerinde taşıdıkları ve âyin amacıyla kullandıkları başka eşyalar da vardır. Bunların başında Roma, Anglikan ve bazı Lutherci kiliselerde piskoposların kullandığı "crosier" adı verilen baston gelir. Ucu yılan şeklinde kıvrık olan bu baston "iyi çoban" İsa'yı sembolize eder. Doğu piskoposları "bakteria" denilen tepesi haç şeklinde veya iki yılan başının karşı karşıya geldiği bir asâ taşırlar. Haç figürü İsa'nın çarmıha gerilişinin bir sembolü olarak pek çok kilisede yaygınca kullanılmaktadır (bk. HAÇ).

BİBLİYOGRAFYA :

H. Davies, *Christian Worship*, Oxford 1946, s. 53-82; *The Holy Communion* (ed. H. Martin), London 1947; C. Dunlop, *Anglican Public Worship*, London 1953; *Dua Kitabı: Roma İbadet Usulü Hülâsası* (trc. J. Descuffi), İzmir 1960; E. Molland, *Christendom*, London 1961; R. Herbert, *Introducing Anglican Beliefs*, Westminster 1962, s. 67-75; *Catholicism* (ed. G. Brant), New York 1962; M. H. Shepherd, "Agape", *IDB*, I, 53, 54; a.mlf., "Lord's Supper", a.e., III, 158-162; C. C. Richardson, "Lord's Day", a.e., III, 151-154; T. Ware, *The Orthodox Church*, London 1964, s. 281-304; D. Woodard, *Our Separated Brethren*, London 1968; M. Ward, *Protestant Christian Churches*, London 1970; *Creeds of the Churches* (ed. J. H. Leith), Oxford 1973; G. Hubbard, *Quaker by Conviction*, London 1974, s. 164-203; N. S. Pollard, "Abbess", *The New International Dictionary of the Christian Church* (ed. J. D. Douglas), Michigan 1974, s. 1; a.mlf., "Abbot", a.e., s. 2; P. Toon, "Bishop", a.e., s. 133, 134; G. A. Catherall, "Cardinal", a.e., s. 192; J. Taylor, "Christmas", a.e., s. 223; R. S. Wallace, "Communion, Holy", a.e., s. 244-245; J. W. Charley, "Deacon", a.e., s. 285; C. G. Singer, "Easter", a.e., s. 322; S. S. Smalley, "Epiphany", a.e., s. 346; C. C. Smith, "Metropolitan", a.e., s. 656; a.mlf., "Patricarch", a.e.,

s. 752; W. E. Mills, "Priest", a.e., s. 802; Mehmet Aydın, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, Ankara 1995, s. 65-77; W. Bassett, "Catholic Church Organization", *EAm*, VI, 44-46; E. N. West, "Costume Ecclesiastical", a.e., VIII, 52-55; R. G. Parsons, "Sacraments (Christian, Eastern)", *ERE*, X, 902, 903; P. Volk, "Abbot", *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1981, I, 8, 9; C. Smith, "Christmas and Its Cycle", a.e., III, 655-660; a.mlf., "Epiphany, feast of", a.e., V, 480, 481; P. Salmon, "Divine Office, Roman", a.e., IV, 917-920; P. M. J. Clancy, "Fast and Abstinence", a.e., V, 847-850; J. H. Miller, "Liturgi", a.e., VII, 928-936; a.mlf., "Mass, Roman", a.e., IX, 414-426; H. A. Reinhold, "Liturgy, Allegorical Interpretation of", a.e., VIII, 937-938; R. X. Redmond, "Liturgy, Historical Development of", a.e., VIII, 938-939; F. A. Brunner, "Liturgy, Structural Elements of", a.e., VIII, 939-942; J. Pascher, "Matins", a.e., IX, 463-464; R. Matzerath, "Ministry, Protestant", a.e., IX, 871-873; C. Riepe, "Parish", a.e., X, 1017-1019; J. R. Quinn, "Sacraments, Theology of", a.e., XII, 806-813; G. E. Schidel, "Vespers", a.e., XIV, 630, 631; J. F. Baldwin, "Christmas", *ER*, III, 460-461; a.mlf., "Easter", a.e., IV, 557-558; M. K. Hellwig, "Sacrament (Christian Sacraments)", a.e., XII, 504-511.

MEHMET AYDIN

VI. MEZHEPLER ve TARİKATLAR

Her dinde olduğu gibi Hristiyanlık'ta da görüş, yorum ve uygulama farklılıkları sebebiyle çeşitli mezhepler (eglise, confession, communion, secte) ve tarikatlar (orders) ortaya çıkmıştır.

A) Mezhepler. Günümüz Batı dillerinde genellikle mezhep karşılığında yaygın olarak kullanılan ve Latince "izlemek" anlamında sequiden gelen sect kelimesi, herhangi bir ana gruptan kopan alt grupların oluşturdukları örgütlenmeleri ifade eder. Grekçe "tercih etmek" mânasındaki haireo fiilinden türeyen heresy ise (sapkın) ana dinî grubun kendisinden kopan alt grubu nitelendirmek üzere kullandığı aşağılayıcı bir terimdir. Kelime daha çok Katolik çevrelerde bu mezhebin dışındaki mezhepleri belirtmek üzere kullanılır.

Hristiyan dünyası Katolik, Ortodoks ve Protestan (reformcu) kiliseler olmak üzere üç ana mezhebe bölünmüş, bunlar da kendi aralarında daha alt mezheplere veya cemaatlara ayrılmıştır. Özellikle reformcu kiliselerde görüleceği üzere bir alt grubun, bazı hallerde ana kilisenin diğer gruplarıyla çok az bir ortak paydaya sahip olması sık rastlanan bir durum olup bunun en önemli sebebi, reformcu kiliselerde merkez ve çevre arasındaki ilişkinin en alt düzeye inmiş olmasıdır. Buna karşılık Katolik ve Ortodoks kiliselerde merkez ve çevre kiliselerin münasebetleri da-

HİRİSTİYANLIK

ha yoğun olduğundan alt mezhep ve cemaatler arasındaki farklar reformculardaki kadar belirgin değildir. Günümüzde hristiyan nüfusunun yaklaşık % 50'si Katolik, % 30'u Protestan, % 17'si Ortodoks, % 3'ü de diğer gruplardan oluşmaktadır.

Hristiyanlık'ta mezhep tanımının ayrı bir örgütlenme ve kimlik anlamına gelmesi yönünden sosyolojik boyutları, farklı bir Hristiyanlık yorumunu öngörmesi bakımından da teolojik boyutları vardır. "Bir mezhep diğerine göre ne kadar hristiyanıdır?" sorusuna kesin bir cevap verilemediği için mezheplerin birbirlerine bakışını tam olarak tesbit etmek güçtür. Bununla birlikte kiliselerin ekümenik yaklaşımı, marjinal gruplar dışındaki kiliselerin tamamen dışlanmasını engellemiştir. Mormonlar veya Yahova Şahitleri gibi uç gruplar ise kilisenin bu serbestliğinden faydalanamayacak kadar sapkın görülmüş ve Hristiyanlık dışı kabul edilmiştir.

Günümüzde sayı ve tarihî yapı bakımından en büyük mezhep Katoliklik'tir. Katolik kilisesi merkezîyetçi, dogmatik ve geleneği ön plana çıkaran yapısıyla diğer kiliselerden farklı bir tutum sergiler. Özellikle Latin dünyasında şekillenmiş olan Katoliklik, bir anlamda Roma İmparatorluğu'nun başından beri tercih ettiği Hristiyanlık yorumunun devamı mahiyetindedir. Bu ölçülere göre tarihî açıdan ikinci büyük mezhep olan Ortodoksluk, teolojik açıdan Katoliklik'ten çok farklı olmamakla birlikte geleneğin yorumlanması bakımından ondan ayrılmaktadır. Katolik kilisesinde, merkezîyetçi güçle sağlanan geniş coğrafya birliklerinin oluşturduğu homojenlik anlayışına dayalı bir gelenek yorumunun hâkim olmasına karşılık Ortodoksluk'ta gelenek daha etnik ve lokal bir anlam taşır. Genelde reformcu, özelde Protestan kiliseleri ise Katolik kilisesinin dinî merkezîyetçi yapısına karşı bir baş kaldırı eylemi olarak ihtilâlcî sosyal hareketlerin bütün özelliklerini taşır. İbadetlerin basitleştirilmesi, merkezî otoritenin reddi, ferdî sorumluluğun ön plana çıkarılması ve ilk kiliseye dönüş gibi kavramlar Protestanlığın temel karakteristiklerindendir. Protestanlığı teolojik konularda diğerlerinden ayıran unsurlar bu özelliklerin uzantısı mahiyetindedir.

Hristiyanlık'ta erken dönemlerden itibaren ortaya çıkmaya başlayan mezhep ayrımları, kurulu kilisenin kendisini evrensel ilân ettiği IV. yüzyıla kadar basit teolojik tartışmaların sonucunda türeyen

hizipleşmeler olarak algılandı. IV. yüzyıldan sonra Konstantin'in belli bir hristiyan yorumunu kabul etmesiyle birlikte bu teolojik tartışmalar siyasî bir alana doğru kaydı. Bu noktadan bakıldığında hristiyan mezheplerinin oluşum sürecinde teolojik tartışmalarla siyasî çıkarların iç içe geçtiğini görmek güç olmayacaktır.

Kilise içerisindeki ilk hizipleşmeler, ilk önce Hristiyanlığın yahudi ve Gentile yorumları arasındaki farklılıklardan doğdu. Buna göre kilise yahudi şeriatına mı, yoksa Gentile topraklarında gelişen ve liderliğini Pavlus'un yaptığı Helenistik-Hristiyanlık yorumuna mı bağlı kalacaktı? Kilisenin tercihi ikinciden yana oldu ve bu şekilde yahudi şeriatına bağlı kalan grup varlığını ancak kısa bir müddet sürdürebildi. Hristiyanlığın ilk asrında ve Hz. İsa'dan hemen sonra ortaya çıkan ilk ayrılıklar, bu yeni din mensuplarının yahudi şeriatına tâbi olup olmaması meselesinden kaynaklandı. İlk havârililer konsili, yahudilerin dışındaki milletlere mensup olup Hristiyanlığı kabul edenleri, bazı kurallar dışında (Resullerin İşleri, 15/28-29), yahudi şeriatından muaf tutuyordu. Yahudi menşeli hristiyanlar ise (Judéo-chrétiens) Mûsâ şeriatının geçersiz (mensuh) kılınmasını kabul etmiyor, kendileri bu şeriatla göre yaşıyorlardı. Fakat bunların bir kısmı yahudi şeriatının sadece yahudi menşeli hristiyanlar için şart ve geçerli olduğunu savunurken ikinci grup (Judaïsants, Judaizers) putperest iken hristiyan olanların da şeriatla yükümlü olduğunu ileri sürüyordu.

Yahudi menşeli hristiyanlar, 70 yılında Kudüs'ün Romalılar tarafından yıkılmasından önce Pella'ya gittiler, Trajan döneminde (98-117) tekrar Yahuda'ya döndüler, ancak Kudüs'te etkinlikleri azaldı. Havârililer dönemi sonunda yahudi menşeli hristiyanlar pek çok mezhebe ayrıldı. Bu hareketin her iki grubu, sadece yahudi şeriatının uygulanmasında değil Hz. İsa'nın mahiyeti konusunda da farklı düşünüyordu. Nisbeten ılımlı olan ilk grup, Hz. İsa'nın kutsal ruh vasıtasıyla bâkire Meryem'den doğduğunu kabul ederken sonraları Ebioniler adını alacak olan Judaïsantlar Hz. İsa'yı normal bir insan sayıyor, ayrıca Pavlus'un mektuplarını da reddediyorlardı. Heretik (râfîzî) sayılan gruplardan Elkasiler de şeriatın ve sünnetin uygulanmasına senkretizm ve riyâzet karıştırarak kendilerini hem gnostiklere hem de Essenîler'e yaklaşıyorlardı. Bunların ılımlı olanları daha sonra Nâsıralılar (Nazaréens) diye adlandırıldı. Ebioniler here-

tik sayılırken Nâsıralılar Ortodoks kabul ediliyordu.

Kilisenin Helenleşme hızına paralel olarak şeriatın (Tevrat'ın) farklı açılardan yorumlanması tartışmaları teolojik tartışmalara geçişi de hızlandırdı. Yaklaşık I. yüzyılın sonlarına doğru vuku bulan bu hadise sonucunda gnostik fikirlerin Hristiyanlığı etkisi altına almasıyla gnostik Hristiyanlık olarak adlandırılacak bir yorum ortaya çıktı. Hristiyanlık içerisinde ayrı bir mezhep oluşturacak şekilde gelişen gnostik hareketlerde özellikle Eflâtuncu felsefenin etkisi olmuştur. Basili-des (II. yüzyıl) ve Valentinus (II. yüzyıl) sayesinde gnostik Hristiyanlık Roma İmparatorluğu'nun özellikle doğu kesiminde hızla yayıldı. Tam anlamıyla gnostik sayılmayan, fakat pek çok noktada onlarla doktrin birliği içinde olan Marcion'un başlattığı hareket de bu çerçevede ele alınabilir (bk. MERKÜNİYYE). Kilisede aynı yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan diğer hiziplerin başında sofuca bir hayata dönüşü öngören Anadolu menşeli Montanizm gelir.

II. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkan İsa'nın tabiatıyla ilgili Kristolojik (Christologie) tartışmalar giderek artan ihtilâflara sebep olmuş, nihayet IV. yüzyıldan başlayarak kilisenin bütünlüğünü sarsacak önemli bölünmelere yol açmıştır. Daha ilk günlerden itibaren İsa'nın kimliği meselesi gündeme gelmiş, II. yüzyılda Mesih'in tabiatı ve baba ile ilişkileri, oğulun ulûhiyetiyle Tanrı'nın birliğinin nasıl uzlaştırılacağı tartışılmıştır. Bu konuyu tartışanların başında Monarşianlar gelmektedir. Bunlar Tanrı'nın birliği üzerinde ısrarla durmakta; bir kısmı, İsa'nın bâkire Meryem'den kutsal ruhun müdahalesiyle mucizevî bir şekilde doğmakla birlikte yalnızca bir insan olduğunu, diğerleri ise babanın bizzat oğulda tezahür ettiğini kabul etmektedir. Samsatlı Paul ve Sabellius bu iki görüşün temsilcileridir.

IV. yüzyıl, Hristiyanlık tarihinde uzun yıllar sürecek olan büyük tartışmaların ortaya çıktığı dönemdir. Bu asırda başlayan tartışmaları teslîsle (trinitarisme), İsa Mesih'le ve insanla ilgili (ilk durumu, aslî günahın sonuçları) tartışmalar olmak üzere üç grupta ele almak mümkündür. Teslîse dair tartışmalar sonucunda zuhur eden Kristolojik problemlerle ilgili olarak ortaya çıkan temel mezheplerin başında Arianizm ve Apollinarianizm gelmektedir. Arianizm İskenderiye'de papaz olan Arius (ö. 336) tarafından kurulmuş, Kristolojik meseleler konusunda kiliseyi

bir hayli sarsmışsa da fazla sürmemiştir. Arius, Kitâb-ı Mukaddes'i literal olarak yorumlayan Antakya ekolünün takipçisidir. Genellikle Arianizm teslîsi kabul etmeyen (subordinationist) ekol olarak bilinir. Buna göre Mesih, Tanrı ile aynı özden ve O'nun oğlu olmayıp yalnızca bir insan ve Tanrı ile insanlar arasında bir aracıdır. Arius'un savunduğu bu fikirler İznik Konsili'nce (325) reddedilerek kendisi aforoz edildi ve Mesih'in Tanrı ile aynı özden olduğu şeklindeki klasik telakki temel akide olarak kabul edildi. Bu tepkiye rağmen Konstantin'in 337'de ölümünden sonra oğlu Konstantius Arianizm'i benimsedi; böylece mezhep, VI. yüzyıla kadar imparatorluğun özellikle batı bölgesindeki barbarlar arasında kabul gördü. Bugün modern dünyada Arianizm'in temsilcisi bulunmamakta, fakat Yahova Şahitleri'nin Kristolojik görüşleri Arianizm'inkine oldukça benzerdir. IV. yüzyılın ikinci yarısında, teslîsin bir rûknü sayılan kutsal ruhla ilgili tartışmalar çerçevesinde Makedanius ve Marathonius taraftarları kutsal ruhun ulûhiyyetine karşı çıkarak Ariuşçu bir görüşe yaklaştılar.

Liderleri Donatus sebebiyle Donatizm adını alan bir başka şizmatik (i'tizâfî) hareket Kuzey Afrika'da IV. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu hareket oldukça riyâzetçi bir tavır sergilemiş ve sakramentlerin tesirinin bu sakramentleri yapan kişinin içinde bulunduğu hâlet-i rûhiyeye bağlı olduğunu savunmuştur. Laodicea Piskoposu Apollinarius'un (ö. 390) öğretisinin adı olan Apollinarianizm (Büllinârisiyye) kiliseye göre ilk büyük Kristolojik sapkınlıktı. Bunlar Hz. İsa'nın tam bir tanrılık kazandığını, ancak tam bir insanlığı oluşturmadığını, Mesih'in vücuduyla kelâmın doğrudan birleşerek onun ruhunun yerini aldığını iddia ediyorlardı.

Arianizm'in ortaya çıkışından bir müddet sonra Nestorianizm olarak bilinen mezhep yüzünden kilise yeni bir karışıklık içerisine girdi. IV. yüzyılda ortaya çıkan bu mezhebin kurucusu olan Nestorius, İsa'da tanrılık ve insanlık unsurlarının birbirine karışmadan bulunduğunu ve yer yüzünde yaşarken İsa'da baskın olan unsurun insanlık olduğunu ileri sürdü. Böylece Meryem'i de Theotokos (tanrı taşıyan) olarak nitelendirdi. Nestorianizm'in görüşleri de Efes Konsili'nde (431) reddedilerek kendisi aforoz edildi. Nestûrîlik bugün az da olsa Türkiye'nin güneydoğusunda varlığını korumaktadır (bk. NES-TÛRÎLER).

Nestorianizm, kendisine bir tepki olarak doğan monofizitizmi (monophysitism, monophysisme) ortaya çıkararak kiliseyi yeni bir problemin içine itti. İskenderiye patriği Cyril (ö. 444) Efes Konsili aracılığı ile Nestorius'u aforoz etti ve İsa'da yalnızca ilâhlık unsurunun bulunduğunu ileri sürdü. Cyril'in fikirleriyle ortaya çıkan monofizitizm, çeşitli aşamalar geçirdikten sonra bugünkü şekline I. Iustinianos idaresinde (527-565) geldi. Iustinianos monofizitizme sempatiyle baktıysa da Kadıköy kararlarından vazgeçmedi; onun ömrünün sonuna doğru monofizitizme karşı cephe aldığı bilinmektedir. İmparatoriçe I. Theodora ise monofizitizmi destekleyenlerin başında gelmiştir. Monofizit hareketin esas misyoneri Urfa Piskoposu Jacob Baradaeus'tur (Jacques Baradaï, Süryânîce Yakub Bar-Addai, Arapça'da Ya'kûb el-Berdaï). Baradaï, 542 yılından 578'deki ölümüne kadar süren misyon faaliyetleriyle monofizitizmi Anadolu ve Ortadoğu'da yaymış olup bu katkılarından dolayı Suriyeli monofizitler Ya'kûbî adını alır. Monofizit kilise özellikle Suriye, Kıbtî kilisesi adıyla Mısır ve Habeş kilisesi adıyla da Habeşistan'da yayılmıştır (bk. YA-KÛBÎLER).

Yeni teolojik fikirler üretmekten ziyade çeşitli inançları senkretik bir şekilde telif etmeye dayanan Ermeni kilisesi III. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıktı. Coğrafi olarak piskoposluk merkezlerinden uzak olması dolayısıyla Ermeni kilisesi, konsiller veya toplantılarda alınan pek çok karardan yeterince haberdar olamamış, neticede farklı zamanlarda farklı kararları uygulamak durumunda kalmıştır. Ermeni kilisesindeki eklektik yapının arkasında yatan en önemli sebep budur. Bir millet olarak Hristiyanlığı topluca kabul eden ilk kitle Ermeniler'dir. 301 yılında vuku bulan bu olay, öncelikle kilisenin geleneksel kurucusu Aziz Gregory'nin (Gregoire, Grigor) misyon faaliyetleri sayesinde gerçekleşmiştir. Ekümenik konsillerden ilk üçünü (İznik, İstanbul ve Efes) kabul eden Ermeni kilisesi Kadıköy Konsili'ni tanımaz, diğer konsiller hakkında da bir fikir beyan etmez. Bu kilise doktrin açısından da eklektiktir. Rûhulkudûs'un nereden çıktığı konusunda Ortodoks görüşle paraleldir ve Filioque'ü reddeder. Öte yandan İsa'nın tek tabiatına (ilâhî tabiat) inandığı için monofizittir. Ârafı kabul etmemekle Katoliklik'ten ayrılır; fakat ölümlere dua etme konusunda Katolik ve Ermeni kiliseleri arasında herhangi bir fark yoktur. Ermeni kilisesi sakramentlerin

yedisini de kabul etmekle birlikte hasta-ya yağ sürme sakramentini uygulamaz. Bu kilise, 1198'den beri Katolik dünyasıyla ilişkiye geçmesi sonucunda Katolik Ermeni kilisesi ve Gregoryen Ermeni kilisesi olarak ikiye bölündü. XIX. yüzyıldan itibaren misyoner faaliyetleri sonucunda Protestan Ermeni kilisesi adıyla bağımsız bir kilise daha ortaya çıktı.

V. yüzyılın başlarında zuhur eden bir başka hareket, antropolojik tartışmaları içeren Pelagianizm'dir. Pélage ve Célestius adlı iki keşiş aslı günahı inkâr ederek insanın kendi kurtuluşunu sağlayacak iyilik yapma gücüne sahip olduğunu ileri sürdü. Augustin'in mücadele ettiği bu hareket aforoz edildi ve VI. yüzyılda ortadan kalktı.

Kökleri V. yüzyıldaki Kristolojik problemlere uzanan bir başka önemli mezhep, 423 yılı civarında ölen Suriyeli Keşiş Maron'un kurduğu Mârûnîlik'tir. İsa'da bulunan insanî ve ilâhî iradenin ayrılama-yacak şekilde birbirine karışmış olarak bulunduğunu kabul etmeleri dolayısıyla aslında monotelit olan Mârûnîler Haçlı seferlerinden sonra Roma ile temas kurmaya başladılar. 1445'te Floransa Konsili'nden itibaren ilişkiler ilerletildi ve Mârûnîler zamanla monotelit fıkirden vazgeçerek Katolik dogmalarını benimsediler. Mârûnîlik Doğu'daki en önemli Uniat (yemel litürjileri sürdürmekle birlikte Katolik doktrinini benimseyenler) kilisesidir. Bugün çoğu Lübnan, Kıbrıs, Mısır, Suriye, Filistin ve Amerika'da yaşayan yaklaşık 1.500.000 Mârûnî tamamen Katolik'tir.

Constantine-Sylvanus'un kurduğu Paulicians (Pauliciens, İslâmî kaynaklarda Beylekânî → Beyâlike) hareketi, VII. yüzyılda Doğu Roma sınırlarında Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de ortaya çıktı. Temel görüşleri düalisttir; iyi ve kötü diye iki tanrının varlığını savunurlar. Ahd-i Atık'i ve Ahd-i Cedîd'in bazı bölümlerini kabul etmezler. Pavlus'a çok değer vermeleri sebebiyle bu adı alan hareket mensupları İmparator V. Konstantinos tarafından himaye edilmiştir. İmparatoriçe II. Theodora döneminde büyük zulüm gören hareket mensuplarından 100.000 kadarı öldürülmüştür. Balkanlar'da bir süre daha bağımsız olarak, ardından da Bogomil, Cathar ve Albigenler içinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Her ne kadar bir mezhep olmasa bile Kadıköy Konsili'nin (451) kararlarına bağlı kalan ve Katolikliği benimseyen gruplar da Melkit adıyla bilinmektedir. Melkitler Mârûnîler gi-

HİRİSTİYANLIK

bi Uniat kilisesi olarak telakki edilir (bk. MELKÂİYYE).

VII. yüzyılda ortaya çıkan bir başka heretik hareket, Hz. İsa'da iki tabiat (ilâhîlik ve insanlık) kabul etmekle beraber sadece bir tek irade olduğunu ileri süren monoteizmdir. Bu hareket monofizizmle Ortodoks Hristiyanlığı'nı uzlaştırmak için ortaya çıkmış, ancak İstanbul Konsili'nde (680) Hz. İsa'da iki irade olduğu kabul edilerek tek iradenin mevcudiyetini öne sürdüğü için reddedilmiştir.

VIII. yüzyılda İspanya'da zuhur eden Adoptianizm'in önderi olan Toledo Başpiskoposu Elipandus, İsa'nın insan ve Tanrı yönlerini ayırt etmeyi amaçlamış, insan olarak İsa'dan "Tanrı'nın evlât edindiği oğlu" diye söz etmiş, İsa'nın insanlığını Tanrı'nın oğlu olan İsa'dan yani İsa'nın tanrılığından ayırmıştır. İsa ilâh olarak Tanrı'nın tabii oğlu, insan olarak ise evlât edinilmiş oğuldur. Bu hareket, temsilciliğini Samsatlı Paul'un yaptığı dinamik Monarşyanizm hareketine kadar çıkmaktadır ve 798'de Papa III. Leon'un topladığı konsilde yasaklanmıştır.

Kökeni sosyal bir olgu olarak Grek ve Latin kültürleri arasındaki mücadeleye kadar çıkarılsa da en azından görünüş itibarıyla teolojik problemlerin yol açtığı bir başka ayırım Ortodoksluk'tur. 1054 yılında İstanbul patrikliğiyle Roma piskoposluğunun birbirlerini karşılıklı olarak reddetmesi, kilisenin Batı dünyasında kalan Katolik kilisesi ve Doğu coğrafyasında kalan Ortodoks kilisesi şeklinde ikiye bölünmesiyle sonuçlandı.

Bu tarihten itibaren XVI. yüzyılda ortaya çıkan reform hareketine kadar olan zaman içinde Hristiyanlık'ta Kristolojik problemlerin yol açtığı mezhep bölünmeleri yerine daha çok kilisenin pratik hayatta yozlaşmasına karşı çıkan kırsal kökenli bazı heretik hareketlerin güç kazandığı görülmektedir. Sebepleri genellikle sosyal problemlere bağlı olan bu halk hareketleri daha çok manastırlar etrafında örgütlenmiştir. Bogomil, Albigen, Waldo ve Cathar hareketleri bunların tipik örnekleridir. Haçlı seferlerinin yol açtığı ekonomik ve sosyal sonuçlar bu hareketlerin hızlanmasına ve çeşitlenmesine yol açmıştır.

Bogomilizm XI. yüzyılın başlarında Bulgaristan'da ortaya çıkmış ve Doğu Ortodoks kilisesince heretik sayılmıştır. Düalist olan fırkaya göre Tanrı'nın iki oğlu vardır. Dünyanın ve insanın yaratılışı ile insana ruh verilisi büyük oğul Satanail'e

tevdil edilmiş, fakat o Tanrı'ya baş kaldırmıştır. İnsanlığı şeytanın esaretinden kurtarmak için Tanrı ikinci oğlu İsa'yı insan süratinde dünyaya göndermiştir. İsa şeytana karşı zafer kazandıktan sonra semaya dönmüş, geride gerçek hristiyanlar olan Bogomiller'e yardım etmek üzere kutsal ruhu bırakmıştır. Ahd-i Cedid'i kabul eden Bogomiller Ahd-i Atik'in bazı kısımlarını şeytanın eseri diye reddettikleri gibi evliliği ve et yemeyi de reddediler. Ayrıca resimlere tâzimi putperestlik sayar, Katolikler'in kiliselerini kötü ruhların mâbedleri olarak görürler.

Cathar (Cathari), XII. yüzyılda ortaya çıkan ve Güney Fransa'da Albigen diye adlandırılan heretik bir harekettir. "Saf, temiz" anlamında Grekçe Katharoiden gelen Cathari, daha önce St. Augustin tarafından Maniheist bir gruba verilmiş isimdi. Catharlar'ın menşei tam olarak bilinmemekle beraber muhtemelen Paulicians ve Bogomiller'e bağlanmaktadır. Doktrinleri düalist, universalist, Docetist ve tenâsühe dayalı unsurlar taşıması sebebiyle Maniheizm ve gnostisizme benzermektedir. Catharlar arasında canlı öldürmek ve et yemek yasaktı. Sakramentleri kabul etmiyor, ayrıca savaşa ve her türlü cinsel ilişkiye karşı çıkıyorlardı. Kilise bu hareketi reddetmiş, Papa III. Innocent onlara baskı uygulanmasına karar vermiş ve onun çağrısıyla toplanan ordu Catharlar'la yirmi yıl mücadele etmiş, nihayet engizisyon tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan (1176) bir başka hareket de kucucusu Peter Waldo'ya nisbetle Waldoculuk (Vaudois) diye anılan mezheptir.

Gerek sosyal gerekse teolojik sebeplerle dayalı olarak XV. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Protestan hareketi, kilisenin Ortodoksluk'tan sonraki ikinci büyük bölünmesine yol açmıştır. Orta ve Kuzey Avrupa'da başlayan bu hareket, XIV. yüzyıldan beri yoğunlaşan reformcu taleplerin bir sonucu olarak görülebilir. Bugün dünyaya hristiyan nüfusunun önemli bir kısmı Protestan mezhebine mensuptur. Her ne kadar Protestan kilisesi kendi içinde radikal kanattan liberal kanada kadar geniş bir yelpaze halinde bulunuyorsa da geleneksel dogmalara ve kilisenin merkezleşmesine karşı olması açısından homojen bir karakter arzeder.

XVI. yüzyılda reform hareketinin ortaya çıkışıyla birlikte Katolik kilisesine tepki olarak doğan ve genelde Protestanlık adı altında anılan çeşitli kilise ve mezhepler Lutheran kiliseler, reforme kiliseler ve

Anglikanizm şeklinde üç gruba ayrılabilir. Lutheran kiliseler, Martin Luther'in ve takipçilerinin benimsediği inançlara bağlı kalanların oluşturduğu kiliselerdir. Reforme kiliseler, Jean Calvin'in yorumunu benimseyen hristiyanların meydana getirdiği kiliseler olup bunlar İngilizce konuşulan ülkelerde Presbyterian kiliseler olarak adlandırılır. XVI. yüzyılda reform hareketinden sonra İngiltere'de ortaya çıkmış bir mezhep olan Anglikanizm, Anglikan Birliği (Anglican Communion) kiliseleri tarafından benimsenen doktrin ve uygulama sistemi olup Roma Katolikliği ile Calvinist Protestanlık arasında uzlaştırmacı bir yol takip etmektedir. 1660'ta II. Charles'ın restorasyonundan itibaren Anglikan kilisesi tamamen İngiltere'ye has bir kilise olma özelliğine bürünmüştür.

XVI. yüzyılda ortaya çıkan diğer mezheplerin başlıcaları şunlardır: Anabaptistler. Küçük çocukların vaftiz edilmesine karşı çıktığı için bu ismi alan bir Protestan mezhebidir. Hareketin menşei Thomas Münstzer'e dayanır. Ondan sonra bu hareketi Menno Simons Hollanda'da organize etmiştir. XVII ve XVIII. yüzyıllarda iyice gelişen mezhep Mennonites adını aldı. Anabaptistler çocukların vaftiz edilmesi yanında sadakat yeminini, askerlik hizmetini, resmî görevleri, devlete vergi ödemeyi, yargıç karşısına çıkmayı da reddederler; boşanmayı ise ancak zina gerekçesine dayalı olarak kabul ederler. İmanı idrak edecek yaşa gelen büyükle rin vaftiz olmasını ise şart koşarlar. Socinianizm. İspanyol fizikçisi Michael Servetus ile Lelio Sozzini ve yeğeni Faustos Sozzini tarafından ileri sürülen teslis karşıtı bir hareket olup modern Unitarianizm'in öncüsüdür. Hareketin İngiltere temsilcisi John Biddle'dir. Hristiyanlığın aslında bulunmadığı gerekçesiyle teslis doktrinine karşı ilk yüzyılda başlayan tevhid hareketi Arius'un fikirleriyle iyice belirginleşmiş, ancak Hz. İsa'nın ulûhiyetini ve teslisi kabul etmeyen bu görüş İznik Konsili'nde (325) reddedilmişti. Bugün hâlâ mevcut olan Unitarianlar'ın çoğu Amerika'da yaşamaktadır. Erastianizm. İsviçreli doktor Thomas Erastus tarafından kurulan heretik bir mezheptir. Seküler güçlerin kiliseye hâkim olması gerektiğini ve kilisenin onları aforoz edemeyeceğini, dinî hayatın düzenlenmesinde bu güçlerin mutlak yetkisini ileri sürmektedir. Arminianizm. Hollanda Calvinizmi içerisindeki bölünmelerden biri olan ve mutlak kader doktrinine karşı Jacob Ar-

minius tarafından ileri sürülen görüşe verilen addır. Bunlar 1610'da Hollanda Devleti'ne görüşlerini açıklayan bir beyannâme (remonstrantia) vermişler, bu sebeple Remontrant diye de adlandırılmışlardır. Arminianizm Calvin'in sert determinizmine karşı çıkmakta, Tanrı'nın hükümrancılığının insanın hür iradesiyle bağdaştığını, Mesih'in haç üzerinde bütün insanlar için kendini feda ettiğini ileri sürmektedir. **Puritanizm.** Kiliseyi, Kitâb-ı Mukaddes'te olmayan obje ve uygulamalardan arındırarak Hristiyanlığı Kitâb-ı Mukaddes'e uygun hale getirmeyi hedefleyen İngiliz Protestan hareketinin adıdır. Bazı puritenler, Presbyterian geleneği izlerken bazıları da birtakım ıslahatla İngiliz kilisesini benimsemişlerdir.

XVII. yüzyılda ortaya çıkan dinî grupların başlıcaları da şunlardır: **Jansenizm.** Cornelius Jansen tarafından başlatılan hareketin adıdır. XVII ve XVIII. yüzyıllarda Roma Katolik kilisesinden doğan bu radikal Augustinci hareketin görüşleri, Papa X. Innocent tarafından 1653'te heretik damgasıyla mahkûm edilmiştir. İrade hürriyetini reddeden Jansenizm kader inancını katı bir şekilde yorumlamıştır. **Pietizm.** Philipp Jakob Spener liderliğinde Protestanlar arasında ortaya çıkan, XVIII. yüzyılda da gelişmesini sürdüren hareket iyi işlerle kutsal bir hayat sürmeyi ve gerçek Hristiyanlığı yaşamayı hedefler. **Quakerler.** George Fox tarafından başlatılan bir harekettir. Fox, Anglikan kilisesinden beklediğini bulamayınca 1652 yılında kısaca Dostlar diye anılan "Hakkat Dostları Cemiyeti"ni (Society of Friends) kurmuştur. Bu hareket ilk Hristiyanlığın mânevî ve sade şekline dönmeyi, hiçbir aracı olmaksızın dogmalarla, resmî âyin ve törenlere ihtiyaç duymaksızın, sessizlik ve dinleme halinde Tanrı ile temas kurmayı prensip olarak benimsemiştir. Bunlara, Tanrı kelâmı karşısında titremelerinden dolayı Quakers (titreyenler) adının verildiği ifade edilmektedir. Batı'da Aydınlanma çağıının ve rasyonalizmin hâkim olduğu XVIII. yüzyılda, bir yandan serbest düşünce de denilen deizm vahyin yerine aklın bildirdiği bir Tanrı inancını vazedererek tabii dini savunurken öte yandan yeni mezheplerin doğuşu da sürmüştür. **Universalizm.** 1750'lerde ortaya çıkmıştır. Gnostisizm, Anabaptizm ve mistisizmin karışımıdır; teslîsi ve düşünüş inancını reddetmekte, herkesin sonuçta kurtulacağına inanmaktadır. **Metodizm.** XVIII. yüzyılda Protestan ilâhiyatçı John Wesley'in öğretileriyle ortaya çıkan bir mezheptir.

Wesley ve arkadaşları Anglikan kilisesi bünyesinde Oxford Üniversitesi'nde bir mânevî hayat metodu vazedererek dinî bir uyanışı başlattılar. Dua ve oruçlarındaki yeni bir yol tutmaları, Oxford Hapishanesi'ndeki tutukluları düzenli olarak ziyaret etmeleri, yoksul çocukların eğitim ve öğretimlerini üstlenmeleri, dinî günler gibi özel zamanlarda metodik bir düzen takip etmeleri sebebiyle Metodistler diye adlandırılmışlardır. XIX. yüzyılda ortaya çıkan önemli hareketlerden biri, 1831'de William Miller tarafından Amerika'da başlatılan Adventizm'dir. İsa'nın ikinci gelişini umutla bekleyen bu grup İsa'nın 1843'te geleceğini, bu gerçekleşmeyince de 1844'te geleceğini ilân etmişti. Hz. İsa'nın ikinci geliş tarihi ve ruhun ölümsüzlüğü konusunda ileri sürülen çeşitli görüşler mezhep içinde hizipleşmeye yol açmıştır. Bugün en aktif olanlar Yedinci Gün Adventistleri'dir. Bunlar ruhun öldüğüne, yalnız âdil olanların ve hakkı kabul edenlerin (yani kendilerinin) öldükten sonra dirileceğine inanırlar. İbadet günü olarak pazar yerine cumartesiye kabul eder ve bu günün yasaklarına uyar, et yemekten, kahve, çay, tütün ve alkolden kaçınırlar. **Mormonlar.** Joseph Smith tarafından 1830'da New York'ta kurulmuş dinî bir hareketin mensuplarına verilen addır. Onlara göre İncil Tanrı'nın sözü olduğu gibi Smith'in yazdığı Mormon kitabı da Tanrı'nın sözüdür. İsa 1000 yıllık bir saltanat sürecek, ona inananlar kurtulacaktır. **Yahova Şahitleri.** Charles Taze Russell (ö. 1916) tarafından kurulan senkretist Mesihî harekettir. Bunlar, İsa'nın ikinci gelişinin vuku bulduğuna ve onun 1914'te gökte Tanrı'nın krallığını başlattığına inanırlar. Onlara göre mukaddes kitap Tanrı'nın sözüdür. Tanrı tektir ve ismi Yahova'dır. İsa'da ilâhî tabiat yoktur. Yeryüzü asla imha ve yok edilmeyecektir. Cehennem yoktur. Gerçek din Yahova Şahitleri'nin inancıdır.

Ortodoks kilisesi hem coğrafi hem de etnik olarak belli bir alanda sınırlı kaldığı için ciddi bir bölünme problemi yaşamamış, ayrıca Ortodokslar'da kiliselerin bağımsız şekilde örgütlenmesi de bölünmeyi en aza indirmiştir. Protestanlık hareketinin doğmasından sonra Katolik kilisesinin de ciddi bir bölünmeye mâruz kaldığı söylenemez. Bunun tek istisnası, Almanya'da ortaya çıkan Old Catholic Church hareketidir. 1870'te I. Vatikan Konsili'nde papanın yanılmazlığı doktrininin kabulünü reddederek Katolik kilisesinden ayrılan Old Catholic Church özellikle Alman-

ya, İsviçre, Filipinler, Avusturya, Hollanda, Polonya ve Kuzey Amerika'da örgütlenmiştir. Litürji konusunda da Katolik kilisesinden ayrılan Old Catholic Church, Meryem'in aslı günahattan âri (immaculate conception) olduğu doktriniyi benimsemez. Mezhebin 1957'deki mensupları 350.000 civarındaydı.

B) Tarikatlar. Hristiyanlığın tarihî sürecinde merkezden kopan özel örgütlenmeler olmaları açısından mezheplerle benzeşen diğer alt cemaat grupları tarikatlardır. Hristiyan tarikatları, mensubu bulundukları mezheplerin bütün dogmalarını kabul etmekle birlikte pratikte bazı farklılıkların oluşmasına imkân verecek düzenlemeler de yapmışlardır. Hristiyan tarikatlarının Ortodoks olanları Benedictenler'den beri kırsal kökenli misyoner hareketleri olma özelliğini sürdürmüştür. Fakat bu tip tarikatlar, Ortaçağ'da Avrupa'da teşekkül eden tarikatlardan farklı olarak daha çok manastır örgütlenmeleri şeklinde görülmelidir. Gerçek anlamıyla tarikatlar, XIII. yüzyıldan sonra Avrupa'nın bunalımlı dönemlerinde kırsal kesimde merkezî otoriteye karşı baş kaldırı sonucu türeyen heterodoks örgütlenmeler şeklinde doğmuştur. Hatta kilisenin bu isyan hareketini bastırmak için oluşturduğu özel cemaatler bile kırsal kesimlerdeki heterodoks tarikatlarının modellerini örnek almışlardır.

Kilisece heretik ilân edilen hareketlerin sebep olduğu kargaşayı önlemek üzere XIII. yüzyıldan itibaren Katolik doktrini çevresinde gelişen çeşitli tarikatların ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan biri, Kastilyalı Piskopos Dominic'in 1216'da kurduğu Dominiken tarikatıdır. Augustinci görüşleri benimseyen bu tarikat manastır hayatını öngören bir örgütlenme tarzına sahipti. Misyonerlik konusunda bir hayli başarılı olan Dominiken tarikatı halen varlığını sürdürmektedir. Aynı yüzyıl içerisinde ortaya çıkan Katolik Fransiskan tarikatı 1209'da Assisili Francis tarafından kuruldu. Fakirliği ve inziva hayatını benimseyen, manastırlar çevresinde örgütlenen Fransiskan tarikatı da günümüzde yaşamaktadır. Bu iki tarikat, reformculuğa karşı Katolik geleneğini muhafaza etmek üzere Ignatius Loyola tarafından kurulan Cizvit tarikatına da zemin hazırlamıştır (bk. CİZVİTLER). Aynı amaçla kurulan bir başka tarikat da kökleri XII. yüzyıla kadar uzanan, fakat 1539'dan sonra ıslah edilen Carmeli tarikatıdır. Bunlardan başka 1533'te Cremonalı bir doktor olan Antonio Maria Zaccaria ve ar-

kadaşları tarafından Milan'da misyonerlik amacına yönelik olarak kurulan ve günümüzde varlığını sürdüren Barnabi tarikatı, Francis de Sales'in (ö. 1622) karşı reformcu olarak kurduğu, misyonerlik faaliyetlerine de katkıları olan Visitation Order, Giovanni Bosco'nun özellikle misyonerlik yapmak üzere 1841'de Turin'de kurduğu ve halen yaşayan Salesialılar Katolik tarikatları içerisinde en büyük olanlardır. XIX ve XX. yüzyıllardan itibaren Protestan ülkelerinde de bazı tarikatların kurulmaya başlandığı görülmektedir. Richard M. Benson tarafından 1865'te kurulan monastik karakterli Society of Saint John the Evangelist (Cowley Fathers) bu tip tarikatların içerisinde en kayda değer olanıdır. Tarikat bugün özellikle Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Avustalya gibi ülkelerde faaliyetlerine devam etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

D. Woodard, *Our Separated Brethern*, London 1968; H. D. Mc Donald, "Monothelites", *The New International Dictionary of the Christian Church* (ed. J. D. Douglas), Michigan 1974, s. 673, 674; a.mlf., "Montanism", a.e., s. 674; D. Christie-Murray, *A History of Heresy*, Oxford 1989; Mehmet Aydın, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, Ankara 1995; a.mlf., "Hristiyanlık'ta Teslis Doktrini ve Hristiyan İ'tizalleri", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy. 5, Ankara 1982, s. 141-156; Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1997, s. 299-326; C. A. Scott, "Paulicians", *ERE*, IX, 695-698; W. M. Clow, "Socinianism", a.e., XI, 650-654; C. Kannengiesser, "Arianism", *ER*, I, 405, 406; T. Nersoyan, "Armenian Church", a.e., I, 413-417; K. Rudolph, "Heresy. An Overview", a.e., VI, 269-275; R. L. Wilken, "Marcionism", a.e., IX, 196; W. H. C. Frend, "Monophysitism", a.e., X, 66-68; N. D. Mitchell, "Religious Orders: Christian Religious Orders", a.e., XII, 308-312; N. T. Ammerman, "Schism-An Overview", a.e., XIII, 98-102; M. Hill, "Sect", a.e., XIII, 154-159; T. F. Sable, "Uniate Churches", a.e., XV, 138-141.

MEHMET AYDIN

VII. HİRİSTİYANLIK ve DİĞER DİNLER

A) Hristiyanlık ve Kurtuluş Kavramı. Hristiyanlığın temel öğretisini Hz. İsa'nın kurtarıcılığı oluşturur. İnsanlığın kurtuluşu için kendini feda eden İsa kurtuluşun merkezidir. Geleneksel öğretiye göre insanlar kurtuluşa erebilmek için ona inanmak ve bugün onun bedenini temsil eden kiliseye intisap etmek zorundadır. Kilise babaları bunu, "Kilise dışında kurtuluş yoktur" (Extra ecclesiam nulla salus) ifadesiyle formülleştirip bir dogma haline getirmişlerdir. Bu dogmaya göre Hristiyanlık'ta doğru yolu temsil ettiği iddia-

sında bulunan Katolik kilisesinin dışında hiçbir din, hatta Ortodoks ve Protestan kiliseleri gibi diğer hristiyan kiliseleri bile insanı kurtuluşa ulaştıramaz. II. Vatikan Konsili'ne (1962-1965) kadar bu yaklaşım Katolik kilisesinin diğer din ve mezheplere karşı katı tutumunu ifade eder. Bu son konsilde ise Hristiyanlık dışında başka dinlerin varlığı kabul edilmiş, bunların bazı olumlu değerler taşıdıklarından ve insanların kurtuluşuna yardımcı olduklarından söz edilmiştir. Bununla birlikte yine kilise kurtuluşun evrensel aracısı olarak görülmüş ve bu sebeple misyonerliğe daha çağdaş metotlarla devam edilmesi benimsenmiştir. Öte yandan Katolik kilisesi II. Vatikan Konsili'nden sonra diyalogdan söz etmeye başlamıştır.

Kilise, XV. yüzyılın ortalarına kadar dinî inancın muhtelif şekillerinden bahsetmeyi gerekli görmemiştir. Bunun sebebi, kilisenin, Yahudilik de dahil olmak üzere, Hristiyanlık'tan başka hiçbir dini geçerli saymamasıdır. Sadece Akdeniz çevresindeki ülkelerden ibaret bir dünyadan haberdar olan kilise, bu dünya insanların İncil'i tanımamaları için hiçbir sebebin bulunmadığına inanmış, kilise dışında kalanların ebedî olarak cehennemde kalacaklarını ilân etmiştir. XV. yüzyıldan itibaren gerçekleşen coğrafi keşifler sonunda dünyanın daha büyük olduğu ortaya çıkınca İncil'in mesajının ulaşamadığı sayısız putperest topluluklarla karşılaşan hristiyan teologların vicdanları bütün bu insanları cehennemlik ilân etmekten rahatsız olmuş, İncil'le tanışmayan toplulukların konumu hristiyan teologları arasında ciddi tartışmalara yol açmıştır. Ancak bu tartışmalar hristiyanların genelini etkilememiş ve bir gün bütün dünyanın hristiyanlaşacağı inancı devam etmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hristiyan dünyasının güçlenmesi ve siyasî-askerî başarıların kazanılması bu inancın yakın bir zamanda gerçekleşeceği umudunu arttırmıştır. Fakat bu durum II. Dünya Savaşı'ndan sonra tersine dönmüştür. 1949 devriminden sonra Çin'de uyanış ve gelişme süreci başladı; 1947 yılında bağımsızlığını kazanan Hindistan kültürel açıdan bütün hristiyan dünyasını önemli ölçüde etkiledi. 1948'de yahudiler, Katolikler'in inancının tam aksini gerçekleştirecek kutsal topraklarda bağımsız İsrail Devleti'ni kurdular. İslâm dünyasında da hızla güçlenen bir uyanış başladı ve Batı toplumunda da İslâm'a duyulan ilgi gideerek arttı. Sonuç olarak koloni sisteminin çöküşü, iletişimdeki devrim, plüralist top-

lumun doğuşu gibi gelişmeler, Hristiyanlık'tan başka dinlerin de tarihte hatırlanmaya değer mânevî başarılar elde etmiş olduklarını ortaya koydu ve hristiyanları bu dinler konusunda düşünmeye sevketti. Nihayet birçok hristiyan teologu, başka dinlere mensup kişilerin kendi dinî gelenekleri içinde kurtuluşa erebileceğini söylemeye başladı.

B) Hristiyanlık ve Diğer Dinler. 1. Temel Yaklaşımlar. Hristiyan teologlar Hristiyanlık dışı dinler konusunda üç farklı yaklaşım sergilemektedir. a) **Dışlayıcı (exclusivist) Yaklaşım.** Tanrı hakkındaki gerçek bilgi ve tecrübeyi Hristiyanlık'la sınırlandırır. Diğer dinlerle ilgili değerlendirmenin temel ölçüsü kilisedir. Kurtuluşun merkezine kiliseyi yerleştirdiği için bu yaklaşıma bazan kilise-merkezci yaklaşım da denilir. Dinler hakkındaki bu kabası Protestan teolog Karl Barth'tır. Ona göre insan Tanrı'yı kendiliğinden bilemez; ancak Tanrı'nın vahiy ile bildirmesi sonucunda insan O'nu tanıyabilir. Vahiy sadece Yeni Ahid'den ibaret olduğu için de Hristiyanlık dışında gerçek Tanrı bilgisi yoktur. Dinler hakkındaki gerçek bilginin tek kaynağı Tanrı olduğundan Hristiyanlık dışındaki dinler hakkında bilgi edinmek için karşılaştırmalı çalışmalar, felsefî açıklamalar ve benzeri arayışlar gereksizdir. Bir hristiyan başka hiçbir dinî gelenekle irtibat kurmaya çalışmamalıdır. "Kilise dışında kurtuluş yoktur" ifadesiyle formüle edilen bu yaklaşım 2000 yıl boyunca resmî inancı teşkil etmiştir. Bugün Ortodoks ve Protestan kiliseleri bu yaklaşımı hâlâ sürdürmektedir. II. Vatikan Konsili sırasında Katolikler arasında bu yaklaşım taraftarları azınlık durumuna düşmüşlerdir. b) **Çoğulcu (pluralist) Yaklaşım.** Bütün dinleri Tanrı'ya götüren eşit vasıtalar olarak görür, Hristiyanlığı da Tanrı'ya ulaştıran diğer dinlerle aynı statüde değerlendirir; fakat bu anlayışa göre de Hristiyanlık biraz daha emin bir yoldur. Hint asıllı Katolik teolog Raimundo Panikkar çoğulcu yaklaşım için "paralelizm" tabirini kullanır. Buna göre dinler doğruya ulaşmak için aynı hedefe yönelmişse bu durumda dinlerin birbirinden üstün ya da aşağı olduğunu söylemek anlamsızdır. Her din insanı gerçeğe ulaştırmakta eşit değere sahiptir. Dışlayıcı yaklaşım kurtuluşu kiliseye bağlarken John Hick ve Paul F. Knitter gibi daha başka önemli isimlerin de savunduğu çoğulcu yaklaşım kurtuluşun temel noktasına Tanrı'yı koymuştur. Hristiyan teologlar arasında ço-